

Political Economy and Governmental Reason
A Critical Review on the Book
"*Usule elme servate melal ya'ni economiypolitik*"
(*Principles of the Wealth of Nations, Namely Économie Politique*)

Ali Entezari*
Hossein Ahmadimanesh**

Abstract

The book "*Usule elme servate melal ya'ni economiypolitik*" (*Principles of the Wealth of Nations, Namely Économie Politique*), translated by Mohammad Ali Foroughi, known as Zoka-ul-Molk (the second), is the first scientific book in the field of economics in Iran. As a result, after its republication in recent decades, it has received more attention and reflection from an economic perspective. However, its political implications have been overlooked, especially considering that this work was published in the discursive conflict of the constitutional era. The present article seeks to revisit the book in question by employing Michel Foucault's ideas regarding the relationship between political economy and governmentality from a historical sociological perspective. It aims to analyze the book's political implications and address the question of whether the translation and publication of this work can be considered evidence of the formation of an "economic-political discourse" in Iran. After examining the main themes of the book and its implications for politics and governance, the article responds to the aforementioned question by stating that although Paul Beauregard wrote the book "*Économie Politique*" within the "discourse of political economy" in France,

* Associate Professor of Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author), entezari@atu.ac.ir

** Ph.D. in Cultural Sociology, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran, ahmadimanesh.h@gmail.com

Date received: 11-06-2023, Date of acceptance: 01-10-2023

Mohammad Ali Foroughi translated it in Iran during the dominance of the "legal discourse" of the constitutional era. Therefore, the translation and publication of this book cannot be regarded as an example of an "economic-political discourse" in Iran.

Keywords: Historical Sociology, Political Economy, Constitutional Movement, Michel Foucault.

The book "*Usule elme servate melalya'ni economiyepolitik*" (*Principles of the Wealth of Nations, Namely Économie Politique*) is a translation of a work by Paul Beauregard, which was translated from French to Persian by Mohammad Ali Foroughi. It was published in the Shahanshahi Printing House in the year 1323 AH [1284 SH]. The book begins with a short preface written by Mohammad Hossein Foroughi. Then, the main content of the book is presented in an "Introduction" and five chapters: "Wealth Production," "Wealth Distribution," "Wealth Circulation," "Wealth Consumption," and "Utilizing Tax Laws from the Science of Wealth." It concludes with a "Conclusion" and includes a "Table of Contents" and an "Errata" at the end.

The book is significant in various aspects. Firstly, it has gained considerable attention due to its position in the history of economics and its pioneering role in modern economics in Iran. Another important aspect of the book is that it was published during the Constitutional Revolution and one year prior to its victory, which adds to its significance. With the given description, this article aims to analyze the political themes of the book in light of its historical background of translation and publication. To achieve this, it draws upon the theoretical perspective of Michel Foucault.

In his lectures at the Collège de France in the years 1978 and 1979, Foucault seeks to trace the formation of "biopower" as a continuation of his approach to the analysis of power. Biopower refers to a mode of exercising power and governance that has its historical roots in the economic transformations of 18th-century Europe. One of the key concepts that Foucault employs in this analysis is the concept of "political economy." In these lectures, he demonstrates how, from the 18th century onwards, and with the transition from mercantilism to physiocracy, politics intertwines with economics. More precisely, he explores how the art of governance merges with the economy. Therefore, with the birth of "Political Economy" a new form and mode of governance is formed, which is called "governmentality".

In summary, Foucault's viewpoint is that during the 16th and 17th centuries, mercantilists understood the population in the axis of the sovereign subject which should be governed by "law". However, by the mid-18th century, Physiocrats

considered the population as possessing a physical and integral entity of the natural system, governed by the laws of nature. According to the perspective of the physiocrats, it was necessary to understand these natural processes and manage the population accordingly. The conception of the population as a natural phenomenon and the idea of managing it based on its natural rules is deeply connected to the fundamental principle of "liberalism" and the famous concept of "Laissez-faire". Liberalism encompasses a regime of truth whose origin and position lie in the "market". The market, too, possesses a nature and encompasses self-regulating mechanisms that adjust itself. The consequence of this economic rationality and the liberal regime of truth is the "self-limitation of governmental reason" in the realm of politics, and its most significant implication is the non-intervention of states in the affairs of the economy and society.

The main idea of the book is that the purpose of economics is to discover the "natural laws" governing human life, and the most fundamental of these laws is the "law of evolution". Based on this law of evolution, society has gradually freed itself from the constraints of any form of authority, achieved freedom, and embarked on the path of "progress." As a result, the best system for economics is the "liberal system". According to the liberal system, government intervention in economic matters, including production, distribution, circulation, and consumption, should be limited. However, the crucial point is that these "natural laws" not only govern economic affairs, but also encompass all aspects of society, and the government cannot govern society beyond these laws. The government cannot govern over its subjects based on intentions and goals such as the will of God or the happiness and salvation of the people; rather, it should recognize these natural laws and govern society within its framework. The most important task of political economy is also to discover and articulate this rationality.

The question is whether the publication of this book with such content can be considered as an indication of the emergence of a political economy discourse in Iran. It is essential to note that, unlike 18th-century Europe, where the discourse of political economy followed the economic prosperities of the industrial revolution and the transition from mercantilism to physiocracy, Iran during the Qajar era faced its most challenging economic situation. With declining production, market recession, and the weakness of Iran's economic foundations during the Qajar era, the discourse of political economy is essentially not feasible. In these circumstances, neither this book nor any other text can transform into an influential movement or an economic discourse.

In addition, the Constitutional Movement in Iran was heavily influenced by the legal discourse of the 16th and 17th centuries in Europe. The most significant intellectual

encounter of Iranian intellectuals with the modern West has been with its legal discourse. Following this encounter, a wide range of thought and literature has emerged around the concept of "law," viewing it as a means to escape monarchy's despotism and restrict the ruling power through "law". Eventually, this led to the Constitutional Movement, the establishment of a parliament, and the foundation of a constitution.

Although Paul Beauregard wrote the mentioned book in France within the discourse of political economy, Mohammad Ali Foroughi translated it in Iran during the dominance of the legal discourse of the constitutional era. Therefore, the translation and publication of this book are not evidence of the formation of an "economic-political discourse" in Iran. Just as constitutionalism itself emerged within the framework of the "legal-political discourse".

Bibliography

- Andersen, N.A. (1394), "On the history of the concepts of Reinhard Kozelek", in theory and reality; Edited by Arash Heydari, translated by Nima Akbarimghadam, Tehran: TISA. . [in Persian]
- Azarang, Abdul Hossein (1394), History of Translation in Iran, Tehran: Qoqnu Publications. . [in Persian]
- Beauregard, Paul. (1886), *élémentés d'économie politique*. Paris: S.N.
- Dadgar, Yadullah (1394), Introduction to: The principles of the science of wealth of nations, i.e. political economy, Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Amare. . [in Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377), Dehkhoda Dictionary, Tehran: University of Tehran Printing and Publishing Institute, Volume 5. . [in Persian]
- Firahi, Dawood (1399). The concept of law in contemporary Iran (preconditional developments). Tehran: Ney Publishing. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1323 AH), The Principles of Wealth of Nations; That is, political economy, Tehran: Mubarekeh Shahnesahi Printing House. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1315 AH), Political Economy, Tehran: Majlis Library; Manuscript number 7135. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1325 AH), Fundamental Rights (i.e.) constitutional customs of the state, Tehran: no publisher. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1377), The Principles of the Wealth of Nations, Tehran: Farzan Rooz Publishing and Research, with an introduction by Dr. Hossein Azimi. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1384). Foroughi's articles; Muhammad Ali Zakaul Molk. Edited by Mohsen Bagherzadeh. Tehran: Tos. volume 1. . [in Persian]
- Foroughi, Mohammad Ali (1394), The Principles of the Science of the Wealth of Nations, i.e. Political Economy, Tehran: Amareh, with an introduction by Yadaleh Dadgar. . [in Persian]

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۵

- Foucault, Michel (1399). Security, Territory, Population: 1978-1977 Collège de France lectures. Translated by Seyyed Mohammad Javad Sidi. Tehran: Chakh Publishing. . [in Persian]
- Foucault, Michel (1389). The Birth of Bio-politics: Collège de France lectures, 1978-1979. Translated by Reza Najafzadeh. Tehran: Ney Publishing. . [in Persian]
- Ghaninjad, Musa (1385), "Mohammed Ali Foroughi and the new academic ideas in the field of politics and economics", Duniya Ekhtaz newspaper, No. 1066. . [in Persian]
- Mehboubi Ardakani, Hossein (1370). History of new civilization institutions in Iran. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institution. first volume. . [in Persian]
- Natiq, Homa (1380). Cultural achievement of the French in Iran 1921-1837. Tehran: Cultural and artistic institution of contemporary Pajohan publications.
- Nazim-ul-Islam Kermani, Mohammad Bin Ali (1371). The history of the awakening of Iranians, or, the detailed and true history of Iran's constitutionalism. Tehran: Amirkabir. . [in Persian]
- Samuelsen, Paul (1343), Economics, translated by Hossein Pirnia et al., Tehran: Book Translation and Publishing Company. . [in Persian]
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard de Sismondi (1386), Political Economy (Ethics of Statecraft), edited by Nasser Pakdaman, translated by Reza Rishar and Mohammad Hasan Shirazi, Tehran: Ney Publishing. . [in Persian]

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی

بازخوانی انتقادی کتاب اصول علم ثروت ملل؛ یعنی اکونومی پلیتیک

علی انتظاری*

حسین احمدی منش**

چکیده

کتاب اصول علم ثروت ملل؛ یعنی اکونومی پلیتیک، ترجمه محمدعلی فروغی مشهور به ذکاءالملک (ثانی)، نخستین کتاب علمی در رشته اقتصاد در ایران است و به همین دلیل پس از بازنشر آن در دهه‌های اخیر، بیشتر از منظر اقتصادی مورد توجه و تأمل قرار گرفته، اما دلالت‌های سیاسی آن نادیده مانده؛ به خصوص از آن جهت که این اثر در کشاکش گفتمانی عصر مشروطه منتشر شده است. نوشتار پیش رو می‌کوشد با بهره‌گیری از آراء میشل فوکو درباره نسبت اقتصاد سیاسی و حکومت‌مندی و از منظر جامعه‌شناسی تاریخی کتاب مزبور را بازخوانی و دلالت‌های سیاسی آن را بررسی نماید؛ و به این پرسش پاسخ گوید که آیا ترجمه و انتشار این اثر را می‌توان دلیلی بر شکل‌گیری «گفتمان اقتصاد سیاسی» در ایران دانست؟ مقاله پس از بررسی مضامین اصلی کتاب و دلالت آن بر مقوله سیاست و حکمرانی، پرسش مزبور را چنین پاسخ می‌دهد که اگرچه پل بورگار کتاب اکونومی پلیتیک را در فرانسه، در «گفتمان اقتصاد سیاسی» تألیف کرده، اما فروغی آن را در ایران، در زمانه استیلای «گفتمان حقوقی» عصر مشروطه ترجمه نموده است و از این روی ترجمه و انتشار این کتاب را نمی‌توان مصداقی از «گفتمان اقتصاد سیاسی» در ایران به شمار آورد.

* دانشیار جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، entezari@atu.ac.ir

** دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران،

ahmadimanesh.h@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۲

کلیدواژه‌ها: جامعه‌شناسی تاریخی، اقتصاد سیاسی، لیبرالیسم، خرد حکمرانی، جنبش مشروطه، میشل فوکو.

۱. مقدمه

ترجمه متون و آثار غربی از میانه دوره قاجار بدین سو، همواره از مهم‌ترین راه‌های مواجهه ایرانیان با دنیای غرب، به ویژه مواجهه با مفاهیم مدرن بوده است؛ که از اوان جنگ‌های ایران و روس در دوره فتحعلی‌شاه و ولایتعهدی عباس‌میرزا آغاز می‌شود و با تأسیس دارالفنون و دارالترجمه ناصری و سپس با نهادهای غیردولتی در دوره مظفری همچون انجمن معارف و شرکت ملی طبع کتاب ادامه می‌یابد. (آذرننگ: ۱۳۹۴: ۳۲۰)

اگرچه بسیاری از این آثار به موضوعاتی چون تاریخ و جغرافیا، رمان و سفرنامه و شرح حال، طب و مهندسی و امور نظامی اختصاص دارند؛ ولیکن معدود آثاری نیز در زمره علوم انسانی می‌گنجند و به فلسفه و علم‌النفس و تاریخ و سیاست و از این دست پرداخته‌اند. از این جمله سه کتابی است که در زمینه اقتصاد سیاسی ترجمه شده و اکنون در اختیار ما قرار دارد و بدین ترتیب ایرانیان با مفهوم مدرن «اقتصاد» و «اقتصاد سیاسی» آشنا شده‌اند. نخستین آن‌ها کتاب *اکنومی‌پلیتیک: آداب مملکت‌داری* اثر سیمون سیسموندی است که یان ریشار یا همان رضا ریشار تازه‌مسلمان در عصر ناصری به فارسی ترجمه کرده و ناصر پاکدامن به سال ۱۳۵۹ تصحیح نموده و انتشارات نی در سال ۱۳۸۶ به چاپ رسانده است.

دو اثر دیگر را محمدعلی فروغی، ذکاءالملک ثانی، به فاصله چند سال ترجمه نموده است. اولی، کتابی است به نام *اکنومی‌پلیتیک* از نویسنده‌ای ناشناس که فروغی «به دستورالعمل فرزانه معلم بافرهنگ خود، دکتر بازیل، معلم علوم طبیه مدرسه مبارکه دارالفنون» به سال ۱۳۱۵ قمری^۱ از انگلیسی به فارسی ترجمه کرده و نسخه خطی آن در ۲۷۱ برگ، ۱۴ سطر و در ابعاد ۲۲/۵ در ۱۵ سانتی‌متر، به شماره ۷۱۳۵ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود و هنوز تصحیح و منتشر نشده؛ و دیگری کتاب *اصول علم ثروت ملل*؛ یعنی *اکنومی‌پلیتیک* است، که در این نوشتار بدان خواهیم پرداخت.

کتاب *اصول علم ثروت ملل*؛ یعنی *اکنومی‌پلیتیک* ترجمه اثری است از پل بورگار (Paul Beauregard) به زبان فرانسه، که در سال ۱۸۸۶ میلادی [۱۲۶۴ شمسی] در پاریس به چاپ رسیده و بیست سال بعد محمدعلی فروغی آن را به فارسی برگردانده و در تاریخ

دوشنبه پنجم ذی‌قعدة سال ۱۳۲۳ قمری [۱۲۸۴ شمسی] در مطبعة مباركة شاهنشاهی به طبع رسانده است.^۲ (فروغی ۱۳۲۳ ق: ۵۳۴) حدود یک قرن بعد، در سال ۱۳۷۷ حسین عظیمی بر آن مقدمه‌ای نوشته و انتشارات فرزانه، چاپ جدیدی از آن را منتشر کرده و چند سالی پس از آن، در سال ۱۳۹۴ دیگر بار انتشارات آماره، آن را با مقدمه یدالله دادگر به چاپ رسانده است.^۳

کتاب با «دیباچه» ای کوتاه به قلم پدر مترجم، میرزا محمدحسین فروغی ملقب به ذکاءالملک آغاز شده، مطالب اصلی کتاب در یک «مقدمه» و در پنج باب «تولید ثروت»، «توزیع ثروت»، «دوران ثروت»، «مصرف ثروت» و «استفاده قوانین مالیاتی از علم ثروت» تدوین گردیده، با «خاتمه» ای رو به پایان رفته و با «فهرست مطالب» و «غلطنامه» به انجام رسیده است.^۴

این کتاب از جهات گوناگونی مهم و قابل بررسی است. نخستین جنبه‌ای که پیش‌تر و بیشتر مورد توجه قرار گرفته جایگاه کتاب در تاریخ علم اقتصاد و سیر اندیشه اقتصادی ایران و به‌طور مشخص پیشگامی و فضل تقدم آن در علم اقتصاد مدرن در ایران است. چه این‌که هر دو چاپ جدید روی جلد خود، به تسامح، کتاب را اولین کتاب علم اقتصاد در ایران معرفی کرده‌اند. اما نوشتار حاضر، این کتاب را نه از منظر اقتصادی، که از چشم‌اندازی دیگر می‌نگرد.

محمدحسین فروغی در دیباچه‌اش چنین می‌نویسد که «علم ثروت ملل از علوم مستحدثه‌ای است که در ممالک فرنگ مدون گشته و از اصول و مبانی سیاست مُدُن می‌باشد و هر کس که داخل در امور مملکت‌داری است، ناچار باید آن را فراگیرد». از این‌روی از بدو تأسیس و افتتاح مدرسه علوم سیاسی، این علم جزء مواد تدریس بوده است. (فروغی ۱۳۲۳ ق: ۲-۱)

نکته‌ای که در این دیباچه جلب توجه می‌کند اشاره ذکاءالملک به «مدرسه علوم سیاسی» است، چه این‌که او به عنوان مدیر مدرسه بر این اثر دیباچه نگاشته و چنان‌که روی جلد آمده، کتاب «مخصوص مدرسه مبارکه علوم سیاسی» بوده است.

مدرسه علوم سیاسی که در سال ۱۳۱۷ ق افتتاح شده،^۵ (محبوبی اردکانی ۱۳۷۰: ۴۰۱) از نخستین نهادهای آموزشی مدرن در ایران است و آثاری که در این مدرسه ترجمه و تألیف شده است، جزو نخستین متون علوم انسانی مدرن در ایران به شمار می‌آیند؛ و این از حیث دیرینه‌شناسی علوم انسانی در ایران قابل تأمل است. به خصوص که این آثار در انتقال انگاره‌ها و مفاهیم مدرن به ایران نقشی مهم و برجسته داشته‌اند.

اهمیت این مطلب بیشتر از آن روست که این رویدادها با جنبش مشروطه هم‌زمان بوده است و مدرسه علوم سیاسی و چهره‌های شاخص آن همچون برادران پیرنیا یا همان میرزا حسن خان مشیرالملک و میرزا حسین خان مؤتمن‌الملک^۶ در مشروطه نقش مهم و برجسته‌ای داشته‌اند. چنان که لفظ «کنستی‌توسیون» (constitution) را این دو در فرمان مشروطه مندرج ساختند. (ناظم‌الاسلام کرمانی ۱۳۷۱: ۴۴۳-۴۴۷) انتخاب و انتشار کتاب مزبور نیز از دستاوردهای مدرسه علوم سیاسی است که درست یک سال پیش از صدور فرمان مشروطه صورت گرفته است.

با این وصف، یکی دیگر از وجوه اهمیت کتاب، دلالت‌های آن بر مقوله سیاست و حکم‌رانی است و نوشتار حاضر در پی آن است تا با توجه به زمینه و بافت تاریخی ترجمه و انتشار کتاب، مضامین و دلالت‌های سیاسی آن را بررسی نماید و بدین منظور از چشم‌انداز نظری میشل فوکو بهره می‌گیرد.

۲. نکته‌ای در ترجمه کتاب و تاریخ مفاهیم

پیش از بازخوانی انتقادی کتاب، اشاره به نکته‌ای درباره ترجمه کتاب مناسب می‌نماید. چنان‌که پیش‌تر آمد، فروغی دو اثر را به فاصله‌ای حدود هشت سال، در موضوع اقتصاد سیاسی ترجمه کرده است. اولی در سال ۱۳۱۵ق و دیگری ۱۳۲۳ق؛ و محتوای دو اثر تا اندازه زیادی شباهت دارند. مقایسه این دو اثر، علاوه بر آن‌که تطور سبک نوشتاری و تکامل زبان فارسی در اواخر قاجار را نمایان می‌سازد، تفاوت واژگانی را که فروغی به کار گرفته است نیز به تصویر می‌کشد؛ و این نکته به ویژه از منظر تاریخ مفاهیم^۷ جالب توجه است. این‌که برخی مفاهیم قدیم با واژگان جدید جایگزین گشته‌اند، بعضی واژگان در معنایی نوین به کار گرفته شده‌اند و برخی مفاهیم نخستین بار مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

امروزه یکی از مهم‌ترین مفاهیم علم اقتصاد، مفهوم «تولید» است. اما فروغی در سال ۱۳۱۵ق که کتاب نخست را ترجمه کرده، هرگز واژه «تولید» را به کار نبرده و در عوض از مفهوم «تحصیل» استفاده کرده است. استفاده از مفهوم «تحصیل» و مشتقات آن همچون «حاصل» و «محصول» را شاید بتوان متأثر از غلبه اقتصاد کشاورزی در گذشته ایران دانست. اما در کتاب ۱۳۲۳ق در ترجمه مفهوم production واژه «تولید» را به کار گرفته است. بدین ترتیب این واژه که پیش از این، بیشتر در رابطه با «زادن و زیاندن» به کار می‌رفته، (دهخدا ۱۳۷۷: ۷۱۵۳) معنای جدیدی می‌یابد و مفهوم «تولید» به معنای امروزی آن در اقتصاد، در زبان فارسی

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۱۱

متولد می‌شود. از این روی می‌توان در تاریخ مفهوم «تولید» به عنوان یکی از مفاهیم علم اقتصاد مدرن، این اثر را از نخستین آثاری دانست که آن را به کار گرفته است.

نمونه دیگر آن که فروغی در ترجمه ۱۳۱۵ق، بارها از واژه «عمله» و صورت جمع آن «عمله‌جات» استفاده می‌کند و اگر چه در مواردی از واژه «کارگر» نیز بهره گرفته، ولیکن در کتاب ۱۳۲۳ق استفاده از واژگان «عمله» و «عمله‌جات» را ترک گفته و فقط از تعبیر «کارگر» استفاده کرده است.

از این قبیل می‌توان به تغییر و تبدیل واژگانی چون «زحمت» به «کار»، «چرخ و اسباب» به «ماشین»، «مکنت» به «ثروت» نیز اشاره نمود.

یکی دیگر از مفاهیم اصلی کتاب، مفهوم *société* است که فروغی تعبیر «هیئت اجتماعی» را برابر آن نهاده و تنها یک بار از عبارت «هیئت جامعه» استفاده کرده است. (فروغی، ۱۳۲۳ق ص. ۵۴) این نشان می‌دهد اگر چه مفهوم *société* کمابیش به فضای فکری ایران وارد شده، ولیکن هنوز واژه «جامعه» به معنا و مفهوم امروزی آن رواج نیافته و ظاهراً این مفهوم سیر تطور «هیئت اجتماعی» به «هیئت جامعه» و سپس به «جامعه» را گذرانده است.

۳. چشم‌انداز نظری

میشل فوکو در درس‌گفتارهای کلژدوفرانس در سال‌های ۱۹۷۸ و ۱۹۷۹ که به ترتیب در دو کتاب *امنیت، قلمرو، جمعیت* (فوکو ۱۳۹۹) و *تولد زیست‌سیاست* (فوکو ۱۳۸۹) منتشر شده است، در ادامه رویکرد تبارشناسی و تحلیل قدرت، می‌کوشد تکوین زیست‌قدرت (*bio-power*) یا قدرت مشرف بر حیات را ردیابی کند؛ شیوه‌ای از اعمال قدرت و حکمرانی که پیشینه آن به تحولات اقتصادی قرن هجدهم میلادی بازمی‌گردد. یکی از مهم‌ترین مفاهیمی که فوکو در این تحلیل به کار می‌گیرد، مفهوم «اقتصاد سیاسی» است. او در این درس‌گفتارها نشان می‌دهد که چگونه از میانه قرن هجدهم بدین سو، با گذار از مرکانتیلیسم به فیزیوکراسی، سیاست با اقتصاد و به بیانی دقیق‌تر فن حکمرانی با اقتصاد در هم می‌آمیزد و بدین ترتیب با تولد «اکنومی پلیتیک» یا همان «اقتصاد سیاسی»، شکل و شیوه جدیدی از حکمرانی تکوین می‌یابد که آن را «حکومت‌مندی» (*governmentality*) می‌نامد. او حکومت‌مندی را به اختصار چنین توضیح می‌دهد که هدف یا ابژه آن «جمعیت»، ابزار تکنیکی آن «آپاراتوس‌های امنیت» و صورت اصلی دانش آن «اقتصاد سیاسی» است. (فوکو ۱۳۹۹: ۱۵۳)

در قرن هفدهم مرکانتیلیست‌ها «جمعیت» را یک نیروی تولیدی و منبع ثروت در نظر می‌گرفتند که می‌بایست در یک نظام تنظیمی حقوقی-قضایی، تمشیت و بر آن فرمان رانده شود تا تولید و صادرات هرچه بیشتر افزایش یابد؛ روندی که فوکو آن را «دولت پلیسی» می‌نامد. به دیگر سخن، مرکانتیلیسم در واقع شکلی از حکم‌رانی است که جمعیت را بر اساس محور حاکم-اتباع فهم می‌کند و مهم‌ترین سازوکار اعمال قدرت بر جمعیت را «قانون» می‌داند؛ قانونی برآمده از اراده حاکم و البته در طول خواست و اراده پروردگار.

اما از میانه سده هجدهم که مرکانتیلیسم به افول می‌گراید و فیزیوکراسی سربرمی‌آورد نگاه جدیدی به «جمعیت» پدید می‌آید. فیزیوکرات‌ها همچون مرکانتیلیست‌ها «جمعیت» را به مثابه «سوژه‌های حق» و تابع اراده حاکم نمی‌انگاشتند که بتوان به واسطه قانون، اراده حاکم را بر آنان اعمال کرد؛ بلکه اقتصاد و جمعیت و اساساً جامعه انسانی را واجد نوعی فیزیکی و جزئی از نظام طبیعی و تابع قوانین طبیعت می‌دانستند که می‌بایست این روندهای طبیعی را فهمید و براساس آن جمعیت را مدیریت کرد. (همان: ۱۱۷-۱۲۷)

تلقی جمعیت به مثابه امری طبیعی از سوی فیزیوکرات‌ها و تأکید بر این که جمعیت را باید بر اساس قواعد طبیعی آن مدیریت کرد؛ به شکل عمیقی مرتبط است با اصل عام «لیبرالیسم»، عدم مداخله، مجال دادن به امور تا مسیر خود را پی بگیرند؛ و انگاره مشهور «لسه‌فر» که اساساً به معنی عمل کردن به گونه‌ای است که واقعیت بسط یابد، به راه خویش برود و مسیر خود را برحسب قوانین، اصول و سازوکارهای خود واقعیت پی بگیرد. (همان: ۱۰۰)

به زعم فوکو لیبرالیسم و طبیعی‌انگاری امور دربردارنده نوعی عقلانیت و رژیم حقیقتی است که خاستگاه و جایگاه آن «بازار» است؛ و بازار هم واجد طبیعت و دربردارنده سازوکارهای خودجوشی است که خودش خود را تنظیم می‌کند. اگر بر اساس قاعده لسه‌فر بگذارید بازار به خودی خود و بر اساس طبیعتش یا بر اساس حقیقت طبیعی‌اش عمل کند، قیمت مشخصی شکل می‌گیرد که به طور استعاره‌ای «قیمت حقیقی» و حتی گاهی «قیمت عادلانه» نامیده می‌شود. بنابراین بازار معیاری از حقیقت را می‌سازد که تشخیص درست یا غلط بودن کردارهای حکومتی را برای ما امکان‌پذیر می‌کند. در نتیجه این بازار است که تعیین می‌کند حکومت خوب لزوماً و صرفاً حکومتی نیست که طبق عدالت عمل کند؛ بلکه از دید بازار، حکومت خوب آن است که طبق حقیقت کند. حقیقتی که در بازار و بر اساس طبیعت آن بر ساخت شده است.

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۱۳

در نگاه فوکو پیامد این عقلانیت اقتصادی و رژیم حقیقت‌لیبرالیستی آن است که به «خودمحدودسازی خرد حکومتی» می‌انجامد و البته این «خودمحدودسازی» با «محدودسازی» قدرت سلطنت که در قرن شانزده و هفده جریان داشته است، تفاوتی ژرف و بنیادین دارد. در «گفتمان حقوقی» که پس از قرون وسطی و در قرن‌های شانزده و هفده رواج یافته، قدرت سلطنت بر مبنای قاعده حق و ادله حقوقی محدود می‌شود؛ که اصلی‌ترین سازوکار آن «قانون» است و غایت آن تأسیس دولت بر پایه «قانون اساسی».

یکی از اساسی‌ترین دلالت‌های این گفتمان که در قالب نظریه‌هایی همچون حقوق طبیعی، قرارداد اجتماعی و یا توافق اجتماعی ظهور و بروز می‌یابد، آن است که بنیاد قاعده حق، بیرون از دولت و مصلحت دولت قرار دارد، جایی مثل خواست و اراده پرودگار. اما در «گفتمان اقتصاد سیاسی»، این محدودسازی قدرت دولت نه از بیرون، بلکه نوعی «خودمحدودسازی» است که از درون و بر پایه عقلانیت لیبرالیستی لسه‌فر صورت می‌گیرد؛ عقلانیتی که ریشه در طبیعی‌انگاری و خودتنظیمی فیزیوکراسی دارد. به زعم فوکو ابزار فکری و نوع محاسبه یا شکل عقلانیتی که خودمحدودسازی خرد حکومتی را امکان‌پذیر ساخت، نه قانون، که اقتصاد سیاسی بوده است. البته او بر این نکته تصریح و تأکید می‌کند که این سخن به معنای زوال قانون نیست، بلکه منظور آن است که در گفتمان اقتصاد سیاسی، قانون بر پایه قواعد طبیعی جمعیت و رژیم حقیقت بازار وضع می‌شود و بر اساس آن با خرد حکمرانی و با دولتی حداقلی مواجهیم که دیگر نباید و نمی‌تواند در جمعیت مداخله کند و به‌طور مستقیم بر آن‌ها تسلط یابد. (فوکو ۱۳۸۹: ۴۹-۵۵)

۴. مضامین اصلی کتاب

۱,۴ علم ثروت به مثابه قانون طبیعت

از مهم‌ترین گزاره‌های کتاب آن است که علم ثروت ملل یا همان علم اقتصاد بر پایه قوانین طبیعت بنا شده و از این‌روی آغاز و انجام کتاب به همین بحث اختصاص یافته است. نویسنده در مقدمه کتاب پس از اشاره به کلیاتی درباره تشکیل جامعه و اهمیت تولید ثروت، این پرسش اساسی را مطرح می‌سازد که آیا اصلاً اقتصاد علم است؟ و در پاسخ چنین استدلال می‌کند که

در مسائل ثروتی دو قوه در کار است، یکی قوه انسان، دیگری قوه طبیعت و این هر دو قوه در تحت قاعده و قانون می‌باشند. اما طبیعت، مقید بودن آن به قانون بدیهی است

و بسیاری از قوانینی که حاکم بر امور طبیعت می‌باشند، در علوم طبیعی مضبوط و معلوم شده. و اما انسان هم چگونگی رأی و اراده و دواعی اعمال و افعالش در نزد حکما معلوم گشته... بنابراین چون قواعدی را که حاکم بر امور طبیعت است و قوانینی را که اراده انسان تابع آن است می‌دانیم، کیفیات و احوال ثروت را می‌توانیم درک کنیم و علت هر امر را معلوم سازیم و برای امور ثروتی، وضع قوانین نماییم. (همان: ۱۴)

این استدلال نشانی از سیطره رویکرد فیزیوکراسی بر کتاب است. چه این‌که در ادامه رأی مرکانتیلیست‌های قرن شانزده و هفده را اشتباه برمی‌شمرد که مبنایی علمی نداشته‌اند و سپس آراء پیشگامان فیزیوکراسی همچون کنه (Quensnay)، تورگو (Tugot)، میرابو (Mirabeau) و کندیاک (Condillac) را چنین توضیح می‌دهد که «در مائۀ هیجدهم نظر دانشمندان فرنگ متوجه وضع و هیئت اقوام و تبدلات آنها گردید و شروع به ملاحظه و تحقیق در امور هیئت اجتماعیۀ بشر، خاصه آنچه راجع به ثروت می‌شود نمودند و... بعضی قواعد طبیعی راجعۀ به این موضوع را درک نموده» و علم ثروت را بنیان گذاشتند. (همان: ۲۲)

این اصل در جای‌جای کتاب اشراب شده و در باب‌های مختلف درباره تولید، توزیع، دوران و مصرف ثروت و در توضیح و تبیین بسیاری از احکام و قواعد اقتصادی به آن ارجاع و استناد شده است؛ تا این‌که سرانجام کتاب با طرح مجدد پرسش آغازین، رو به پایان می‌رود و چنین پاسخ می‌یابد که «علم ثروت، علم است به واسطه این‌که تحقیق در کشف قوانین طبیعی می‌کند که حاکم بر امور ثروتی است» (همان: ۵۲۸)

یکی از مهم‌ترین دلالت‌های این طبیعت‌گرایی آن است که قواعدی که تحت عنوان علم اقتصاد عرضه می‌شوند، قوانینی خطاناپذیر و البته گریزناپذیرند و بشر در طول حیاتش و سیر تکاملش ناگزیر به پیروی از این قوانین بوده است. چه این‌که فوکو نیز بر این نکته تصریح دارد که در میانه قرن هجده، چیزی شبیه «طبیعت‌گرایی در حکومت» ظاهر می‌شود و حتی «طبیعت‌گرایی» را مشخصه اصلی فن جدید حکمرانی می‌انگارد. (فوکو ۱۳۸۹: ۹۲-۹۳)

۲,۴ قانون ارتقاء و سیر تاریخ بشر

یکی از مفاهیم بنیادی کتاب، مفهوم «قانون ارتقاء» است که فروغی آن را معادل lois d' évolution قرار داده است؛ مفهومی که امروزه «قانون تکامل» می‌نامیم. این قانون، قانونی نیست که انسان‌ها، خود وضع کرده باشند؛ بلکه قانونی طبیعی است که جوامع بشری برای رسیدن به «پیشرفت تمدن» ضرورتاً می‌بایست از آن پیروی کنند.

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۱۵

نویسنده بر این اصل تأکید دارد که این قانون ارتقاء عمومی است و بر اساس آن همه عرصه‌های جامعه تغییر و تبدل می‌یابد؛ «اما از حیث امور ثروتی منجر به حصول دو قسم آزادی می‌گردد: آزادی مالکیت شخصی و آزادی کار و از آن به بعد افراد مردم که مختار و مسئول اعمال خود شده‌اند، عمال تمدن می‌شوند.» (همان: ۵۲۸) در این نگاه

هیئت اجتماعی ابتدا اشتراکی بوده... به عبارت آخری هیئت اجتماعی بیشتر ذی‌حق بوده تا افراد؛... پس از آن چون باز ترتیبات هیئت اجتماعی ترقی کرد مسئله مالکیت را پیشرفت داد و آن به واسطه کاستن مداخله رؤسا ترقی یافت. به طریقی که هر فردی تقریباً حق تام و تمامی بر اشیاء حاصل نمود و عمل ارتقاء به درجه تکمیل رسید و چون رجوع به تاریخ کنیم بینیم هر ملتی در راه ارتقاء درجات متعدده پیموده و هر کدام از آن درجات بالنسبه به درجه ماقبل ترقی بوده و کم‌کم هیئت اجتماعی را به غایتی که در نظر داشته نزدیک نموده است. (همان: ۱۷۶-۱۷۷)

به دیگر سخن، آزادی کار و مالکیت شخصی، از لوازم ضروری ترقی و تکامل بشر معرفی می‌شود و جامعه‌ای می‌تواند مسیر ترقی را پیماید و به تمدن نائل شود که آزادی کار و مالکیت شخصی در آن رواج یابد و البته همچنان بر این نکته تأکید می‌شود که این اتفاق

نتیجه فکر و تدبیر مردم و مبنی بر معاهده و تبانی نیست، یعنی کسی آن را وضع ننموده که بعد بتوان آن را تغییر داد و ترتیب دیگری پیش گرفت. این ترتیب برای هیئت اجتماعی ضروری بوده و بالطبع برقرار شده و تکمیل می‌یابد و نتیجه قانون ضروری، ارتقاء عالم است. (همان: ۱۷۶)

با این وصف، مهم‌ترین دلالت قانون ارتقاء که در انتخاب طبیعی ریشه دارد، «آزادی» است؛ واگذاری امور ثروتی به قوانین طبیعت؛ یا همان قاعده لسه‌فر لبرالیسم.

۳,۴ ترتیبات آزادی

از منظر کتاب، همه جوامع «در راه ارتقاء، درجات متعدده پیموده و هر کدام از آن درجات بالنسبه به درجه ماقبل ترقی بوده و کم‌کم هیئت اجتماعی را به غایتی که در نظر داشته نزدیک نموده است.» اما بهترین ترتیبی که بشر تا به حال بدان دست یافته تا این ترقی را پیماید، «ترتیبات آزادی» است و «غیر از این ترتیب، برای هیئت‌های اجتماعی‌هالیه، ممکن نیست معجزی شود.» (همان: ۱۷۳) از این روی یکی از تعابیر پرتکرار و به بیانی یکی از محوری‌ترین

مفاهیم کتاب، «ترتیب‌های آزادی امور ثروتی» است که فروغی معادل Le régime de la liberté économique یا همان «رژیم اقتصاد لیبرال» آورده است.

اهمیت این مفهوم چنان است که می‌توان آن را درون‌مایه اصلی کتاب دانست؛ به گونه‌ای که هر چهار باب کتاب درباره تولید، توزیع، گردش و مصرف بر اساس «ترتیب‌های آزادی» یا همان لیبرالیسم توضیح و تبیین شده‌اند.

در باب نخست که به بحث تولید ثروت اختصاص دارد، فصلی راجع به «کار» ارائه شده و در آنجا از عللی سخن رفته که «میل انسان به کار را زیاد می‌کند» (همان: ۶۱) و از آن علل «آزادی کارگر»، «مال‌اندیشی»، «امنیت و اطمینان» و «انصاف کارگر» را برشمرده، و از این میان بیش از همه بر مقوله «آزادی کار» تأکید شده است. این که «یکی از شرایط میل انسان به کار، آزادی است. یعنی اگر شخص مختار نباشد که برای خود کار کند و مجبور باشد که برای دیگران زحمت بکشد، شوق به کار پیدا نمی‌کند.» (همان: ۶۱)

تأکید اصلی نویسنده در بخش تولید ثروت این است که «فوائد و محسنات آزادی کار واضح و آشکار است... و به این طریق اعضای مختلفه هیئت بشر با کمال جدّ و جهد در صدد ترقی دادن قوای تولیدیه برمی‌آیند.» (همان: ۱۱۷) البته برخی معایب آن را نیز برمی‌شمرد، اما در عین حال بر این نکته اصرار دارد که «در این باب مبالغه لازم نیست» و «هر چه تمدن ترقی می‌کند، معایب مذکور تخفیف می‌یابد» (همان: ۱۲۰)

در دومین باب کتاب که به موضوع «توزیع ثروت» اختصاص دارد، مهم‌ترین مسأله نظری که مطرح می‌شود پرسش از عدالت است.

این که حال در ملل متمدنه، توزیع ثروت طوری است که اموال مابین مردم بالسویه منقسم نیست. بعضی متمول و غنی یا مرفه و آسوده‌اند، برخی متوسط یا فقیر و مستأصل می‌باشند... حال باید دید این شکایت‌ها و ادعاها درست است یا نه؟ آیا کسانی که می‌گویند ترتیب توزیع حالیه مبنی بر ظلم است حق دارند و آیا واقعاً انسان می‌تواند به میل خود ترتیب توزیع ثروت را تغییر دهد یا خیر؟ (همان: ۱۷۱-۱۷۲)

البته همان آغاز و بی‌درنگ پرسش را چنین پاسخ می‌دهد که

ترتیب حالیه مبنی بر ظلم نیست؛ نه این که واقعاً در این ترتیب هیچ ظلم واقع نمی‌شود. البته ممکن نیست ترتیبی پیش بیاید که هیچ ظلم در آن نشود. چه، هر ترتیبی باشد آدمی باید آن را مُجرئ کند و انسان جایز الخطاست و لابد از راه راست انحراف می‌جوید و

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۱۷

مقصود ما این است که ترتیب توزیع حالیه مبنی بر مبانی عدالت است و زیاده بر این نباید توقع داشت. (همان ۱۷۲-۱۷۳)

سپس بر این نکته تأکید می‌کند که

غیر از این ترتیب، برای هیئت‌های اجتماعیه حالیه ممکن نیست مُجرئ شود. زیرا که اگر کسی تصور کند که ملل می‌توانند به میل خود ترتیب توزیع ثروت را تغییر دهند خبط می‌کنند؛ چه این ترتیب ضروری و شرط پیشرفت کار است به جهت این‌که در وضع توزیع ثروت فقط عدالت را نباید منظور داشت، بلکه ملاحظه تولید ثروت را هم باید کرد. (همان: ۱۷۳)

و بدین ترتیب آشکارا به این نکته تصریح می‌کند که از دو گانه «تولید ثروت» و «رعایت عدالت»، اولی را مهم‌تر برمی‌شمارد و آن را ترجیح می‌دهد.

در بحث توزیع ثروت، مهم‌ترین اصلی که بر پایه ترتیبات آزادی ارائه می‌شود، اصل مالکیت شخصی است. این‌که «مالکیت شخصی بالضروره متمم هیئت اجتماعیه است که مبنی بر آزادی شخصی می‌باشد و فواید ثروتی آن به طور اجمال این است که مهیج کار و همت مردم می‌شود و به این واسطه اسباب حصول ترقی قوه تولیدیه می‌شود.» (همان: ۱۸۷)

پیش‌تر به این نکته اشاره شد که کتاب موضوع مالکیت و گذار آن از مالکیت اشتراکی به مالکیت شخصی را ذیل قانون ارتقاء و تکامل بشر می‌بیند و همچنان بر این اصل پای می‌فشارد که

این ترتیب [مالکیت شخصی] مبنی بر ظلم نیست. زیرا که شرایط ترقی ملت ممکن نیست با عدالت منافات داشته باشد و قانونی را که طبیعت برای انسان به جهت حیات و ترقی او وضع می‌کند، انسان مجبور به اطاعت آن می‌باشد و ملامتی بر او نیست و چون به نظر حکمتی و فلسفی این مطلب را ملاحظه کنیم می‌بینیم ظاهر و بدیهی است و محتاج به دلیل و برهان دیگر نیست. (همان: ۱۹۰-۱۹۱)

این‌جا اشاره به نکته‌ای مهم راجع به کار مترجم بایسته می‌نماید و آن این‌که وقتی به متن فرانسه کتاب مراجعه می‌کنیم، می‌بینیم که نویسنده فصلی را به آراء انتقادی سوسیالیستی اختصاص داده و سپس در صدد پاسخ به آن‌ها برآمده، اما فروغی در ترجمه‌اش این آراء انتقادی را حذف کرده است. (Beauregard, 1886 pp. 168-177) بدین ترتیب برخلاف کتابی که او پیش‌تر در سال ۱۳۱۵ق در جوانی ترجمه کرده و برخی آراء سوسیالیست‌ها را نقل نموده،

(فروغی ۱۳۱۵ ق: ۵۲-۵۳) در این کتاب حتی یک بار از سوسیالیسم سخنی نرفته است و این گمان به ذهن متبادر می‌شود که علاقه‌مندی مترجم به لیبرالیسم موجب شده است که این صفحات را نادیده گیرد و از ترجمه‌اش بگذرد.

باری، ترتیبات آزادی در باب «دوران ثروت» یا همان گردش ثروت نیز آشکارا رخ می‌نماید؛ چه در موضوع قیمت‌گذاری و چه در بحث تجارت آزاد. در موضوع قیمت و ثمن به تفصیل در این باره بحث و استدلال می‌شود که

قانون عرضه و تقاضا که اهم قوانین علم ثروت است، ثمن واحدی برای جنس تعیین می‌کند... که آن را ثمن عادلانه گویند... ترتیب ثروتی در هیئت‌های اجتماعی متمدنه [چنان] است که همواره تغییرات ثمن عادلانه را ملایم می‌کند و زیاده‌روی اگر بشود، مانع می‌گردد و نرخی که معقول باشد نگاه می‌دارد. (فروغی ۱۳۲۳ ق: ۲۹۸-۲۹۹)

جالب این‌که این‌جا و در مورد قانون عرضه و تقاضا و تعیین قیمت نیز به قانون طبیعت به‌منابه عامل انتظام و سامان‌بخشی بازار ارجاع و استناد می‌شود که

ناظمی که وجود آن را در معاوضات [معاملات] هیئت‌های اجتماعی لازم شمردیم، معلوم شد بالطبع موجود است و به واسطه او ترتیب معاوضات کامل و در تحت نظم و قاعده است... و بدین طریق معاوضات بر وفق قواعد عدل واقع می‌شود و تمام طبقات به رفاه می‌رسند. (همان: ۳۰۱)

این فقره از کتاب که از خودتنظیمی بازار و قانون عرضه و تقاضا و قیمت عادلانه سخن می‌گوید، با تحلیلی که فوکو از رژیم حقیقت بازار ارائه می‌دهد، کاملاً منطبق است. این‌که وقتی بر اساس قاعده لسه‌فر بگذارید بازار به خودی خود و بر اساس طبیعتش یا براساس حقیقت طبیعی‌اش عمل کند، قیمت مشخصی شکل می‌گیرد که به طور استعاره‌ای قیمت حقیقی و حتی گاهی قیمت عادلانه نامیده می‌شود. (فوکو ۱۳۸۹: ۵۲-۵۳) و همین قانون طبیعت و قواعد بازار است که رژیم حقیقتی برمی‌سازد که دولت را از مداخله در امر ثروت و اقتصاد بازمی‌دارد.

۴.۴ علم ثروت و مداخله دولت

یکی از مهم‌ترین نتایج و پیامدهای انگاره لیبرالیسم و ترتیبات آزادی، «عدم مداخله دولت» در امر اقتصاد است و همین گزاره است که اقتصاد سیاسی را به مقوله حکم‌رانی پیوند می‌دهد؛

گزاره‌ای که در جای جای کتاب و در مواجهه با موضوعات و مباحث مختلف اقتصادی مشاهده می‌شود.

برای نمونه در نخستین باب و در بحثی درباره تولید ثروت، دیدگاه‌های مختلفی را برمی‌شمرد که بعضی اشخاص معتقدند که

باید به طور جزئی یا کلی اداره تولید ثروت را از اختیار افراد خارج نموده، در تحت اختیار حکومت و دولت درآورد. جماعتی می‌گویند دولت باید تمام قوای صنعتی را به دست خود بگیرد یعنی متصدی کل شود... جماعت دیگر به این درجه مبالغه در مقید نمودن کار ندارند؛ ولی می‌گویند دولت اقداماتی باید بکند که مردم در کار آزاد باشند، اما بی‌اعتدالی‌ها واقع نشود.

سپس بر این نکته تصریح می‌کند که

این عقیده هم باطل است و باید مردم در امور صنعتی آزادی مطلق داشته باشند. اگر چه بعضی خبط و خطاها هم بکنند و فرضاً که عیبی از این بابت ظاهر شود با محسنات همراه است و از تحمل آن گریز نیست. دولت اگر مداخله کند ناچار دچار مشکلات بی‌حد می‌شود و هر گاه خبطی بکند، ضررهای فاحش به صنایع وارد می‌آورد. علاوه بر این همت و اقدام مردم سست می‌شود و چون مقید شدند، اگر چه آن قید برای رفع معایب باشد، دست و دلشان دیگر به کار نمی‌رود. (همان: ۱۲۰-۱۲۱)

در بحثی مربوط به «تشکیل سرمایه» نیز موضوع مداخله دولت را پیش می‌کشد و پس از نقد دیدگاه‌های موافق بر این اصل پای می‌فشارد که

در هر صورت، دخالت دولت محدود است و مردم را به تشکیل سرمایه وادار نمی‌نماید و این کناره‌گیری دولت لازم می‌باشد و اگر تشکیل سرمایه را دولت به عهده گیرد مضر است، زیرا که دولت از عهده این کار بر نمی‌آید... و این سبب می‌شود که آزادی کار به کلی از مردم سلب شود. (همان: ۱۶۰)

بحث عدم مداخله دولت در دیگر ابواب کتاب و دیگر موضوعات اقتصادی نیز مورد تأکید قرار می‌گیرد؛ از بحث قیمت‌گذاری و تأکید بر قانون عرضه و تقاضا و بازار آزاد تا تجارت داخلی و خارجی و غیره. اما به نظر می‌رسد بحث برانگیزترین موضوع در این باره نوع مواجهه با نابرابری و فقر و نقش دولت در این مواجهه است.

۵.۴ مواجهه با نابرابری و فقر

مواجهه با نابرابری از جدی‌ترین چالش‌های لیبرالیسم و ترتیبات آزادی است؛ چه این‌که در این کتاب نیز در باب توزیع ثروت دو پرسش اساسی مطرح می‌شود. نخست این‌که آیا ترتیبات آزادی مفید و موافق عدالت است یا خیر؟ و دیگر این‌که آیا اساساً غیر از این ترتیبات آزادی ترتیب دیگری می‌توان اجرا کرد؟ و البته در پاسخ بارها بر این گزاره اصرار می‌شود که «ترتیب آزادی امور ثروتی که حالا معمول می‌باشد، مبنی بر عدل است و غیر از این ترتیب ممکن نمی‌شود» (همان: ۲۷۵) و «فقط این ترتیب عادلانه است و با شرایط حیات و ترقی هیئت اجتماعیه سازگاری دارد». (همان: ۲۰۷)

نویسنده در جایی با نگاهی تاریخی و مقایسه‌ای وضعیت لیبرالی را از این روی عادلانه برمی‌شمرد که

بالنسبه به ترتیبات سابقه هم خیلی بهتر شده. چه، پیش از این فقر و فاقه عمومیت داشت و حالا از عمومیت افتاده و کسانی که خیلی بدبخت هستند باز بالنسبه به رعایای قدیم که حال غلام و بنده داشتند خوشبخت می‌باشند. (همان: ۲۷۵)

کتاب در مواجهه با فقر و نابرابری‌ها این نقد و اشکال را می‌پذیرد که «بعضی، زیاده از حد متمول می‌باشند و برخی در رفاه می‌گذرانند و اکثر مردم بالنسبه فقیرند و بسیاری به عسرت و مذلت زندگی می‌کنند» و «ترتیب آزادی امور... این نقص را دارد که نمی‌تواند این عیب را رفع کند» اما در عین حال متذکر می‌شود که «در وجود این نواقص و معایب حرفی نیست ولی نباید در این باب مبالغه کرد» و «امیدواری حاصل است که این عیب متدرجاً رفع شود و می‌توان این مقصود را حاصل نمود». (همان: ۲۷۵)

با این‌همه، بر این گزاره اصرار دارد که «فقر و فاقه، نتیجه آزادی امور ثروتی نیست» و در مواجهه با این اشکال پیشنهادهایی ارائه می‌دهد.

بدین طریق اگر چه مدعی نیستیم که فقر و مسکنت به کلی برطرف می‌شود و بدبختی و فساد اخلاق از میان می‌رود، ولی امیدواریم ترتیب آزادی امور ثروتی و ترقیات تولید ثروت، معایب و نواقصی را که امروز از آن شاکی هستیم به قدر امکان تخفیف دهد. (همان: ۲۷۵-۲۷۸)

از جمله مهم‌ترین این راه‌های پیشنهادی و یکی از سازوکارهای لیبرالیسم و ترتیب آزادی در مواجهه با فقر و نابرابری، «خیریه و دست‌گیری» است. بدین صورت که «قسمتی از ثروت

جماعت باید وقف دست‌گیری بدبختان و درماندگان شود» (همان: ۴۵۹) اما در ادامه نقدهای اساسی بر آن وارد می‌کند. از جمله نقدهایی که از منظر قانون ارتقاء و تکامل مطرح می‌کند و تأثیرپذیری از ایده انتخاب طبیعی و نظریه تکامل چارلز داروین را نمایان می‌سازد.

بعضی دارای عقیده‌ای هستند که آن را به اصطلاح علمی رأی ارتقاء عالم می‌نامند و آن رأی عبارت از این است که می‌گویند انواع موجودات و موالید به مرور زمان تکمیل می‌شوند و موجب این تکمیل انتخاب و اختیاری است طبیعی؛ که نتیجه این قانون است که در میان موجودات، آنها که مستعدترند باقی و سایرین فانی می‌باشند... و این عمل بالطبع واقع می‌شود... این قانون را قانون بقای مستعدین نامند. نوع انسان هم همین حال را دارد یعنی افراد ناقص و ضعیف به واسطه همین نقص و ضعف باید درمانده و هلاک شوند تا کم‌کم نوع بشر کامل گردد. پس احسان و دستگیری خلاف قانون طبیعی است؛ زیرا افرادی را که در هیئت اجتماعی حکم ناقص و معیوب دارند معاونت می‌کند و از هلاک باز می‌دارد و مانع اجرای قانون طبیعی و اسباب تأخیر ترقی و حصول کمال می‌گردد. به عبارت آخری قانون ارتقاء را مختل می‌سازد. (همان: ۴۵۹-۴۶۰)

نمونه‌ای از این نگرش را می‌توان در مواجهه با فقر کارگران مشاهده نمود. در این نگاه کارگران اگر بی‌اندازه راحت شوند و آسایش یابند، به حرص و طمع می‌افتند و امنیت را مختل می‌سازند. اوقات فراغت و استراحت کارگر نیز نباید افزایش یابد چرا که به تنبلی منجر می‌شود. «بنابراین ازدیاد فراغت باید متناسب با ترقی و شعور و اخلاق کارگر باشد». (همان: ۴۵۸) و سرانجام چنین نتیجه می‌گیرد که

راست است که احسان را اداره دولتی کرده‌اند و امری است رسمی و تأسیس ادارات خیریه بدون اجازه دولت نمی‌شود و باید دولت در آنها نظارت داشته باشد... با وجود این... می‌توان مسلم داشت که عاقبت این ترتیب هم باید به هم بخورد و احسان به کلی اختیاری شود و دولت مداخله نکند. (همان: ۴۹۶)

خلاصه این که در مواجهه کتاب با فقر و نابرابری از منظر ترتیبات آزادی یا همان لیبرالیسم، مهم‌ترین اصل آن است که فقر و نابرابری نه پیامد ترتیبات آزادی، بلکه پدیده‌ای است طبیعی. و این تلقی که اختلافات و نابرابری‌های میان مردم برداشته شود و همه مرفه باشند، «مخالف طبیعت عالم است و اختلافات لازمه این دنیاست. طبیعت مردم را بدان مبتلا نموده و آن را وسیله ترقی هیئت اجتماعی قرار داده است». (همان: ۲۷۴)

این فقره از کتاب را می‌توان مصداقی از «طبیعت‌گرایی» حکومت دانست که همچون «رژیم حقیقتی» پدیده‌ای مثل فقر و نابرابری را امری طبیعی می‌انگارد که دولت اساساً نمی‌تواند در آن مداخله کند.

۶.۴ حکمرانی

در مقدمه کتاب یکی از موضوعاتی که مورد بحث قرار می‌گیرد، نسبت علم ثروت با دیگر علوم است و آن‌جا بدین نکته اشاره می‌شود که علم ثروت یکی از شعب حکمت عملی است و یکی دیگر از این شعب، «سیاست مُدُن» است و ارتباط علم ثروت با سیاست مدن از این راه می‌باشد که دول را در باب منافع اممی که در تحت آن دول هستند بصیر می‌نماید و بنابراین به سیاست مدن معاونت می‌کند. (همان: ۱۷) و از جمله آنها فن احصاء [آمار] می‌باشد و آن عبارت است از جمع کردن و شماره نمودن آنچه از متعلقات انسان به تعداد درمی‌آید. (همان: ۲۰) این همان نکته‌ای است که فوکو نیز بدان اشاره می‌کند و اهمیت آن در مطالعه جمعیت را نشان می‌دهد و از این روست که آمار (statistics)، علم دولت (state) نام می‌گیرد. (فوکو ۱۳۹۹: ۱۴۵ و ۱۴۹)

اما مدعای مهم کتاب فراتر از این معاونت میان علم ثروت و سیاست مدن است. گزاره اصلی این است که آزادی خواهی در سیر حیات جامعه بشری به مقوله و موضوع اقتصاد محدود و منحصر نیست، و بر اساس قانون ارتقاء «هیئت‌های اجتماعی بشر وقتی که روبه ترقی باشد، از هر حیث به سوی آزادی شخصی می‌رود» چه این‌که

در اوایل حال بشر که جماعت‌ها قلیل بودند و حوائج کم، اقتدار یک نفر به آسانی می‌توانست به واسطه حُسن اداره، تمام منافع و مصالح را حفظ کند و منظور بدارد... اما چون جمعیت زیاد شد و ترتیبات مختلفه وضع زندگانی، جمع را مفصل نمود، دیگر بقای آن ترتیب ممکن نیست و یک نفر نمی‌تواند تمام امور را درک کند و کفایت نماید... پس کم‌کم وضع تغییر می‌کند و حفظ و حراستی که رؤسا می‌کردند... ظلم و تعدی محسوب می‌شود و مردم میل به آزادی پیدا می‌کنند و این خیال متدرجاً رسوخ می‌یابد و... اگر چه هیئت خانواده و دولت نابود نشده، اما دخالت و اهمیت آنها بسیار محدود گردیده... و هیئت دولت، فقط مأمور به حفظ نظم و امنیت است و انجام بعضی مشاغل که نفع آن شامل عامه می‌شود و اجرای آن از استطاعت افراد خارج است. (فروغی ۱۳۲۳ ق: ۱۸۵-۱۸۶)

نویسنده کتاب بار دیگر و در «خاتمه» بر نسبت علم ثروت و حکومت تأکید می‌کند که قانون ارتقاء منحصر به علم ثروت و آزادی مالکیت شخصی و آزادی کار و از این قبیل نیست، بلکه «این ارتقاء عمومی است و متضمن تغییر و تبدیل بطئی کلیه ترتیبات هیئت اجتماعی می‌باشد» و در نتیجه آن «تمام هیئت‌های اجتماعی مدارجی می‌پیمایند که در آن مدارج، افراد اقوام که در تحت تسلط جماعت‌هایی می‌باشند و روزبه‌روز دست تصرف آن جماعت‌ها کوتاه می‌شود و آن افراد تکمیل شده، رو به استقلال می‌روند و عاقبت آزاد می‌شوند.» (همان: ۵۲۸) و سرانجام با این جمع‌بندی به پایان می‌رسد که

علم ثروت... معلوم می‌نماید که ترتیب حکومت استبداد ممکن نیست دائماً باقی باشد... هر قدر افراد مردم کامل‌تر شدند زندگانی هیئت اجتماعی مفصل‌تر می‌گردد و محسّنات حکومت استبدادی از میان می‌رود و موقعی می‌رسد که حکومت نمی‌تواند کار را از پیش برد. آن وقت باید به اندازه‌ای که ممکن است به اختیار افراد رجوع نمود و ترتیب آزادی را پیش آورد و این امر عقلی و طبیعی است نه این که اعتقاد ما این باشد. (همان: ۵۲۹)

نویسنده در نتیجه‌گیری و در فرازهای پایانی کتاب مفهوم «ترتیب حکومت استبداد» (régime autoritaire) را به کار می‌گیرد و آن را به نوعی در مقابل مضامین اصلی کتاب یعنی «قانون ارتقاء» و «آزادی» و «لیبرالیسم» مطرح می‌سازد و یکی از مهم‌ترین دستاوردهای علم ثروت را این می‌داند که می‌بایست اختیارات دولت محدود گردد و اختیار و آزادی افراد و اجتماعات بیشتر شود و این همان چیزی است که فوکو آن را «خودمحدودسازی خرد حکومتی» می‌نامد.

۵. ترجمه و انتشار کتاب در زمینه و زمانه مشروطه

همان‌طور که در آغاز مقاله آمد، انتشار کتاب اکونومی پلیتیک در بحبوحه کشاکش گفتمانی و یک سال پیش از صدور فرمان مشروطه، از ویژگی‌هایی است که به اهمیت آن می‌افزاید و این که سال‌ها جزو متون درسی مدرسه علوم سیاسی بوده و خیلی از روشنفکران که از این مدرسه برخاسته‌اند، این متن را خوانده و آموخته‌اند.

با این حال پرسشی که مطرح می‌شود این است که ترجمه و انتشار این کتاب در دوره مشروطه چه نقش و جایگاهی دارد؟ آیا انتشار این اثر را می‌توان نمونه و مصداقی از

شکل‌گیری «گفتمان اقتصاد سیاسی» در ایران و مؤثر بر مناسبات قدرت و سیاست دانست؟ آیا علاوه بر این کتاب می‌توان شواهد کلامی یا غیرکلامی مبنی بر شکل‌گیری گفتمان اقتصاد سیاسی یافت؟

در پاسخ به این پرسش اشاره به دوگانه گفتمانی مورد تأکید فوکو مناسب می‌نماید: «گفتمان حقوقی» و «گفتمان اقتصاد سیاسی». چنان‌که در مباحث نظری گفتیم یکی از مهم‌ترین وجوه تمایز این دو گفتمان آن است که در گفتمان حقوقی، قدرت سلطنت، از بیرون و به وسیله «قانون» محدود می‌شود؛ حال آن‌که در گفتمان اقتصاد سیاسی، محدودکننده قدرت دولت نه از بیرون، بلکه نوعی «خودمحدودسازی» مبتنی بر خودتنظیمی است.

با این وصف جنبش مشروطه در ایران، به شدت متأثر از «گفتمان حقوقی» سده‌های شانزده و هفده اروپاست. چه این‌که مهم‌ترین مواجهه اندیشگی روشنفکر ایرانی با غرب مدرن، مواجهه با «گفتمان حقوقی» آن است. در پی این مواجهه است که اندیشه و ادبیات گسترده‌ای حول یک کلمه «قانون» تولید و راه‌رهایی از استبداد سلطنت، محدودسازی قدرت سلطان به وسیله «قانون» تلقی می‌شود و سرانجام به جنبش مشروطه و تشکیل پارلمان و تأسیس قانون اساسی می‌انجامد.^۸

در این باره، مقایسه کتاب *اقتصاد سیاسی* فروغی با دیگر کتاب او جالب می‌نماید. فروغی دو سال پس از این کتاب و یک سال پس از مشروطه، کتابی درباره حقوق می‌نویسد و آن را *حقوق اساسی*؛ یعنی *اصول مشروطیت دول* نام می‌نهد که بسیار اشتهار می‌یابد و مورد توجه و مبنای عمل قرار می‌گیرد؛ اما کتاب *اقتصاد سیاسی* پلتیک او و اساساً گفتمان «اقتصاد سیاسی» نادیده می‌ماند و به حاشیه می‌رود. جالب این‌که خود او سی سال بعد در سخن‌رانی‌اش در دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، که ادامه مدرسه علوم سیاسی است، این نکته را یادآور می‌شود که «این کتاب [اقتصاد سیاسی] هنوز دومی ندارد» (فروغی ۱۳۸۴: ۳۴۱)، و جالب‌تر این‌که سی سال دیگر پس از این سخن، یعنی به فاصله حدود شصت سال، کتاب دیگری در حوزه اقتصاد سیاسی در ایران منتشر می‌شود.^۹

از دیگر سو بر خلاف آن‌که در اروپای قرن هجدهم گفتمان اقتصاد سیاسی در پی شکوفایی‌های اقتصادی انقلاب صنعتی و گذار از کامالیسم و مرکانتیلیسم به فیزیوکراسی سربرآورده است؛ ایران دوره قاجار در بغرنج‌ترین وضعیت اقتصادی به سر می‌برد. با افول تولید و رکود بازار و ضعف بنیادهای اقتصادی ایران عصر قاجار، گفتمان «اقتصاد سیاسی» اساساً شرایط امکان ندارد. در این شرایط نه *اصول ترقی* میرزا ملکم‌خان، نه *لباس التقوی*

سیدجمال‌الدین واعظ، نه اکونومی پلیتیک فروغی و نه هیچ متن دیگری به یک جریان تأثیرگذار و یک گفتمان اقتصادی تبدیل نمی‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

کتاب اصول علم ثروت ملل؛ یعنی اکونومی پلیتیک اگرچه در نگاه نخست، کتابی اقتصادی است، اما ضمن طرح مباحث اقتصادی، مفاهیم و مضامین مهم دیگری را نیز دربرگرفته است. «قوانین طبیعی»، «قانون ارتقاء»، «قانون تکامل»، «ترتیب آزادی» [نظام لیبرال]، «ترقی» [پیشرفت]، «پیشرفت تمدن» [توسعه تمدن]، «ترتیب حکومت استبداد» و «هیئت اجتماعی» [جامعه] مفاهیم بنیادینی است که بنای کتاب بر آنها استوار است؛ و از این روی این کتاب را می‌توان یکی از متون پیشگام علوم انسانی در ایران به شمار آورد که برخی از مهم‌ترین مفاهیم مدرن را به فضای اندیشه و دانش ایران وارد کرده است.

ایده اصلی کتاب آن است که وظیفه علم اقتصاد، کشف «قوانین طبیعی» حاکم بر زندگی انسان‌هاست و اساسی‌ترین این قوانین، «قانون ارتقاء» و تکامل بشر است. بر پایه این قانون ارتقاء، «هیئت اجتماعی» بشر در طول تاریخ حیاتش به تدریج از قید هر گونه سلطه و قدرت رها شده و به آزادی رسیده و مسیر «ترقی» را پیموده است و در نتیجه، بهترین سامان و ترتیب در امر ثروت و اقتصاد «ترتیب آزادی» است و طبق این ترتیب آزادی باید مداخله دولت در امر ثروت و اقتصاد اعم از تولید و توزیع و گردش و مصرف محدود شود.

اما نکته اساسی اینجاست که این «قوانین طبیعی» تنها بر امور ثروت و اقتصاد حاکم نیست، بلکه همه امور هیئت اجتماعی بشر تابع آن است و دولت نیز نمی‌تواند فراتر از این قوانین بر جامعه حکومت کند. دولت نمی‌تواند بر اساس اغراض و منویاتی چون خواست و اراده پروردگار یا سعادت و رستگاری رعایا بر ایشان حکومت نماید؛ بلکه می‌بایست این قوانین طبیعی را بشناسد و در چهارچوب آن بر جامعه حکم راند و مهم‌ترین وظیفه علم ثروت یا همان اکونومی پلیتیک نیز کشف و بیان این عقلانیت است. تأکید مکرر کتاب بر عدم مداخله دولت نیز به همین دلیل است و البته این عدم مداخله دولت تنها به امر ثروت و اقتصاد محدود و منحصر نیست، بلکه اساساً باید مداخله دولت در همه امور جامعه هر چه محدودتر شود و امر جامعه به خود جامعه واگذار گردد.

و سخن آخر این که اگر چه پل بورگار کتاب اکونومی پلیتیک را در فرانسه، در گفتمان «اقتصاد سیاسی» تألیف کرده، اما محمدعلی فروغی آن را در ایران، در زمانه استیلای

«گفتمان حقوقی» عصر مشروطه ترجمه کرده است. و از این روی نمی‌توان ترجمه و انتشار این کتاب را دلیلی بر شکل‌گیری «گفتمان اقتصاد سیاسی» در ایران دانست. چنان‌که خرد حکم‌رانی مشروطه نیز در «گفتمان حقوقی سیاسی» شکل گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در پایان کتاب چنین آمده است که «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب في شهر جمادى الثانية من شهر سنه ۱۳۱۵ هجرى»؛ که به احتمال زیاد تاریخ کتابت اثر است.
۲. با توجه به این‌که جنبه‌های تاریخی کتاب مورد توجه و بررسی بوده، ارجاعات این نوشتار نیز به همان نسخه چاپ ۱۳۲۳ ق است.
۳. مشخصات کتاب‌شناختی هر دو اثر در کتاب‌نامه آمده است.
۴. از آنجا که پیش‌تر موسی غنی‌نژاد (۱۳۸۵) و بداله دادگر (۱۳۹۴) به معرفی کتاب پرداخته‌اند، توضیح بیشتر محتوای باب‌های مختلف، موجب اطالۀ مقاله و بنابراین از آن صرف‌نظر می‌شود.
۵. هما ناطق سال تأسیس مدرسه علوم سیاسی را ۱۳۱۳ قمری و ۱۸۹۶ میلادی دانسته است. (ناطق ۱۳۸۰: ۵۲) اما خود فروغی سال تأسیس آن را ۱۳۱۷ قمری می‌داند و مؤسس آن «مرحوم مشیرالدوله اخیر بود که آن وقت مشیرالملک لقب داشت.» (فروغی ۱۳۸۴: ۳۲۷)
۶. به گفته فروغی، اولین معلم اقتصاد در مدرسه علوم سیاسی مؤتمن‌الملک بوده که کتاب او را تدریس می‌کرده است. (فروغی ۱۳۸۴: ۳۴۱)
۷. «تاریخ مفاهیم» (history of concepts) رویکردی نظری-روشی است که مورخ آلمانی راینهارت کوزلک ارائه نموده و در مطالعه‌ی تاریخ مدرنیته به ویژه در مطالعه‌ی پیدایش و تطور مفاهیم مدرن مورد استفاده است. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظری این رویکرد تأکید بر تمایز «واژه/ مفهوم» (word/ concept) است. (آندرسن ۱۳۹۴)
۸. داود فیرحی (۱۳۹۹) در آخرین کتابش *مفهوم قانون در ایران معاصر*، سیر تاریخی دگرگونی‌های این گفتمان در اوان قاجار را بررسی کرده است.
۹. موسی غنی‌نژاد (۱۳۸۵) نخستین کتاب علمی در حوزه اقتصاد سیاسی بعد از ترجمه فروغی را کتاب *اقتصاد نوشته پل ساموئلسن* می‌داند که حسین پیرنیا و همکارانش در سال ۱۳۴۳ آن را ترجمه کرده‌اند.

کتاب‌نامه

آذرنگ، عبدالحسین (۱۳۹۴)، *تاریخ ترجمه در ایران*، تهران: انتشارات ققنوس.

اقتصاد سیاسی و خرد حکمرانی ... (علی انتظاری و حسین احمدی منش) ۲۷

- آندرسن، ن. آ (۱۳۹۴)، «درباره‌ی تاریخ مفاهیم رایبهارت کوزلک»، در نظریه و واقعیت؛ به کوشش آرش حیدری، ترجمه‌ی نیما اکبری مقدم، تهران: تپسا.
- دادگر، یداله (۱۳۹۴)، مقدمه بر: اصول علم ثروت ملل یعنی اکونومی پلتیک، محمدعلی فروغی، تهران: آماره.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه‌ی دهخدا، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، جلد ۵.
- ساموئلسن، پل (۱۳۴۳)، اقتصاد، ترجمه‌ی حسین پیرنیا و همکاران، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- سیسموندی، ژان شارل-لئونار سیموند دو (۱۳۸۶)، اکونومی پلتیک (آداب مملکت‌داری)، به کوشش ناصر پاکدامن، ترجمه‌ی رضا ریشار و محمدحسن شیرازی، تهران: نشر نی.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۵)، «محمدعلی فروغی و طرح اندیشه‌های جدید آکادمیک در عرصه سیاست و اقتصاد»، روزنامه‌ی دنیای اقتصاد، ۱۳۸۵/۷/۵، ش ۱۰۶۶.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۲۳ق)، اصول ثروت ملل؛ یعنی اکونومی پلتیک، تهران: مطبعه مبارکه شاهنشاهی، نویسنده اصلی کتاب: پل بورگار.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۷۷)، اصول علم ثروت ملل، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز، با مقدمه‌ی دکتر حسین عظیمی.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۹۴)، اصول علم ثروت ملل یعنی اکونومی پلتیک، تهران: آماره، با مقدمه‌ی یداله دادگر.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۱۵ق)، اکونومی پلتیک، تهران: کتابخانه مجلس؛ نسخه خطی شماره ۷۱۳۵.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۲۵ق)، حقوق اساسی (یعنی) آداب مشروطیت دول، تهران: بی‌نا.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۸۴)، مقالات فروغی؛ محمدعلی ذکاءالملک. به کوشش محسن باقرزاده. تهران: توس. جلد ۱.
- فوکو، میشل (۱۳۹۹)، امنیت، قلمرو، جمعیت: درس‌گفتارهای کولژ دوفرانس ۱۹۷۷-۱۹۷۸. ترجمه سیدمحمدجواد سیدی. تهران: نشر چرخ.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹)، تولد زیست سیاست: درس‌گفتارهای کلژدوفرانس، ۱۹۷۸-۱۹۷۹. ترجمه رضا نجف‌زاده. تهران: نشر نی.
- فیرحی، داود (۱۳۹۹)، مفهوم قانون در ایران معاصر (تحولات پیشامشروطه). تهران: نشر نی.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۰). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. جلد اول.
- ناطق، هما (۱۳۸۰). کارنامه فرهنگی فرنگی در ایران ۱۸۳۷-۱۹۲۱. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری انتشارات معاصر پژوهان.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمدبن علی (۱۳۷۱). تاریخ بیداری ایرانیان، یا، تاریخ مشروح و حقیقی مشروطیت ایران. تهران: امیرکبیر.

